

धर्मपाल राजकुमार लोककथामा अभिप्राय

डा. एकनारायण पौड्याल

enpaudyal@gmail.com

सहप्राध्यापक, नेपाली

त्रि.वि., वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर चितवन

Article History: Received 28 March 2024; Reviewed 20 June 2024; Revised 14 August 2024; Accepted 18 September 2024.

लेखसार

यस अनुसन्धानात्मक लेखमा नेपाली लोककथा 'धर्मपाल राजकुमार'मा प्रयुक्त अभिप्रायहरूको अध्ययन गरिएको छ। अध्ययनका क्रममा प्रयुक्त अभिप्रायका प्रकारको निरूपण गरिएको छ। एउटै कथाका पाठभेद धेरै हुन सक्ने भएकाले बोधविक्रम अधिकारीद्वारा सङ्कलन गरी नेपाली दन्त्यकथामा प्रकाशित कथालाई विश्लेष्य पाठका रूपमा लिइएको छ र यो प्राथमिक सामग्रीका रूपमा रहेको छ भने अभिप्रायका बारेमा लेखिएका पुस्तकहरू द्वितीयक सामग्रीका रूपमा रहेका छन्। गुणात्मक प्रकृतिको यस अध्ययनमा व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ। प्रस्तुत कथामा केकस्ता अभिप्राय प्रयुक्त छन् र तिनले कथालाई सुन्दर बनाउन केकस्तो भूमिका खेलेका छन् भन्ने मुख्य समस्याको समाधानमा केन्द्रित यस अध्ययनमा सपना, राक्षस, पुनर्जन्म, असाधारण कार्य र लोकविश्वाससँग सम्बन्धित गरी पाँच प्रकारका अभिप्राय प्रयोग भएका र तिनका प्रयोगले कथा रोचक र प्रभावकारी बनेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : अभिप्राय, असामान्य, तात्पर्यार्थ, प्ररूढि, मोटिफ।

विषयपरिचय

परम्परा, स्रष्टा, प्रस्तुति, भाषा, शैली आदि आधारमा साहित्यलाई लोकसाहित्य र लिखित साहित्य भनी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरिन्छ। लोकसाहित्यलाई मौखिक साहित्य पनि भनिन्छ र लिखित साहित्यलाई शास्त्रीय साहित्य पनि भनिन्छ। लिखित साहित्यका कविता, कथा, नाटक आदि विधा भएजस्तै लोकसाहित्यका पनि विभिन्न विधा छन्। देश, भाषा, संस्कृति आदि आधारमा यसका विधाको स्वरूपमा केही भिन्नता भए पनि विधागत अस्तित्व भने सबैतिर रहेको पाइन्छ। नेपालीमा मानिआएका विधाअन्तर्गत लोकगीत, लोककविता, लोकगाथा, लोककाव्य, लोककथा, लोकनाटक, गाउँखाने कथा, उखान र टुक्का पर्दछन्। यिनै विधाहरूमध्येको लोककथा समाजमा सबै उमेरसमूहका व्यक्तिका लागि उत्तिकै रोचक विधा हो। यो लोकसाहित्यका विधाहरूमध्ये गद्याख्यानका रूपमा परिचित छ। लोकसाहित्य लिखित साहित्यजस्तो व्यक्तिको सम्पत्ति नभई लोकसमाज वा समूहको सम्पत्ति भएकाले लोककथा पनि स्वतः लोकको सिर्जना हो। यसको सिर्जना सुरुमा कुनै व्यक्तिले गरे पनि यसमा व्यक्ति गौण हुन्छ र समूहको भूमिका मुख्य हुन्छ। यसलाई समूहले नै हुर्काउने,

बढाउने र विस्तार गर्ने कार्य गर्दछ । लोकसमाजले यसलाई मौखिक रूपमा पुस्तान्तरण गर्दै बँचाएको हुन्छ । यो कथा भएकाले यसमा कथा बन्नका लागि आवश्यक पर्ने पात्र, परिवेश, उद्देश्य, भाषाशैली आदि उपकरण प्रयोग भएका हुन्छन् । यिनै उपकरणमध्येको एउटा मुख्य र प्रभावकारी उपकरण अभिप्राय हो ।

अभिप्राय साहित्य र साहित्येतर क्षेत्रमा समेत प्रयोग हुने महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । यो विशेषतः लोककथामा प्रयोग हुन्छ । अभिप्राय भन्नाले एउटै पाठमा वा विभिन्न पाठमा आवृत्त भइरहने प्रायः सार्वभौम प्रकृतिका पात्र, घटना, वस्तु, विश्वास आदि भन्ने बुझिन्छ । यसका प्रयोगले गर्दा कथा वा पाठ अत्यन्त रोचक हुन्छ । यसमा सामान्य मानिस र उसले गर्ने सामान्य कार्यभन्दा फरक किसिमका पात्र, घटना, परिवेशजस्ता कुरा आएका हुन्छन् । यही असामान्यताका कारण लोककथाको श्रवण कुतूहलपूर्ण हुन्छ ।

पश्चिमी साहित्यमा अभिप्रायका बारेमा धेरै नै अध्ययन भए पनि नेपाली साहित्यमा यसको अध्ययन कम मात्रामा भएको छ । नेपाली साहित्यमा लोककथाको सङ्ख्या यति नै छ भनेर बताउन नसकिए पनि लामाछोटा कथाको सोधखोज गरी सङ्कलन गर्ने हो भने हजारौं सङ्ख्यामा रहेका पाइन्छन् । सबै लोककथाको सङ्कलन र अध्ययन-विश्लेषण नभए पनि विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा केही कथाहरू सङ्कलन गरिएका पाइन्छन् । तिनै सङ्कलित लोककथाहरूमध्ये बोधविक्रम अधिकारीद्वारा *नेपाली दन्त्यकथा* नामक पुस्तकमा सङ्कलित बाह्रवटा कथामध्ये 'धर्मपाल राजकुमार'मा अभिप्रायको सुन्दर प्रयोग भएको देखिन्छ । यस कथालाई विषय, भाषा आदि दृष्टिले अध्ययन गर्न सकिन्छ, तापनि अभिप्रायको उपयुक्त प्रयोग र यसको आधिक्य रहेका कारण अभिप्रायका दृष्टिले अध्ययन गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ । अतः प्रस्तुत अनुसन्धानमा 'धर्मपाल राजकुमार' लोककथामा केकस्ता अभिप्राय प्रयोग भएका छन् भन्ने जिज्ञासालाई मुख्य समस्या बनाइएको छ र सोही समस्यामा केन्द्रित भई अभिप्रायहरूको निरूपण गर्नुलाई यसको उद्देश्य बनाइएको छ । यस कार्यबाट लोककथामा अभिप्रायको अध्ययन गर्ने ढाँचा र सम्बन्धित कथामा प्रयुक्त अभिप्रायका बारेमा जानकारी प्राप्त हुने हुँदा यसको प्राज्ञिक महत्त्व रहने विश्वास लिइएको छ । आजसम्म अभिप्रायलाई आधार बनाएर यस कथाको अध्ययन नभएकाले यही अनुसन्धानको रिक्तता पूर्ति गर्नका लागि प्रस्तुत विषयशीर्षक चयन गरिएको हो ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनलाई व्यवस्थित रूपमा सम्पन्न गर्न र आधिकारिक बनाउनका लागि प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतका सामग्री प्रयोग गरिएको छ । गृहीत सामग्रीहरूमध्ये *नेपाली दन्त्यकथा*मा सङ्कलित 'धर्मपाल राजकुमार' शीर्षकको कथा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा रहेको छ भने अभिप्रायसँग सम्बन्धित सामग्री द्वितीयक स्रोतका रूपमा रहेका छन् । गुणात्मक प्रकृतिको यस अध्ययनमा व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि अपनाई गृहीत कथाको विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा पाठबाट साक्ष्य उद्धरण गरी सोदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

अभिप्राय तत्सम शब्द हो । यसले आशय, उद्देश्य, लक्ष्य, प्रयोजन आदि अर्थ बुझाउँछ । यो शब्द जुनसुकै विषयको लक्ष्य वा उद्देश्यका सन्दर्भमा प्रयोग हुन सक्दछ, तापनि विशेषतः लोकसाहित्य, सङ्गीत, चित्रकला आदि कलाका क्षेत्रमा प्रयोग हुँदै आएको छ । यो सुरुमा सङ्गीतका क्षेत्रमा प्रयोग भएको थियो (सी, सन् २०२१, पृ.१७२) र पछि कलाका अन्य क्षेत्रमा आएको हो । कलाका सन्दर्भमा यसको तात्पर्यार्थ शब्दार्थभन्दा

केही भिन्न रहेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा अभिप्राय शब्द मोटिफको नेपाली रूपान्तर हो र अभिप्राय वा मोटिफ भन्नाले “समान स्थितिमा समान मनस्थिति निर्माण गर्नका लागि कुनै एउटा कृति वा विधाका विभिन्न कृतिमा पटक पटक दोहोरिने एउटै साँचामा ढलेका विचारहरू” (बन्धु, २०५८, पृ.६६) भन्ने बुझिन्छ । यसमा आवृत्तिको महत्त्व हुन्छ भन्ने कुरा जे.ए.कडन (सन् २०१०) द्वारा पनि उल्लेख गरिएको छ । उनका अनुसार साहित्यमा पटक पटक आवृत्त भइरहने चरित्र, वस्तु, विम्व आदि पक्षलाई अभिप्राय भनिन्छ जुन मूल विषयको एउटा अंश भए पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ (पृ.५२२) । यसलाई कहिलेकाहीँ समानार्थी शब्दजस्तै गरेर मुख्य विषयका ठाउँमा पनि प्रयोग गरिन्छ (अब्राम्स, सन् २००४, पृ.१७०) । यसका अभावमा लोककथा रोचक बन्न सक्दैन । साहित्यमा काल्पनिक एकाइका रूपमा रहने र सजिलै पत्ता लगाउन सकिने अभिप्राय धेरै लामो नभई ठिक्कको आकारको हुन्छ भनी यसको प्रयोगका साथै आकारका बारेमा पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ (वालपर्स, सन् १९९५, पृ.३३) । यसैले लोककथामा मात्र नभई अन्य विधामा पनि अभिप्रायको प्रयोग महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

अभिप्रायलाई अनेक नाम दिइएको पाइन्छ । यसलाई कथानकरूढि, कथातन्तु, रूढतन्तु, प्ररूढि, कल्पनातन्तु, कथाङ्कुर, कल्पनावन्ध आदि नामले समेत चिनाइन्छ तापनि अभिप्राय शब्द नै बढी उपयुक्त छ (शर्मा र लुइटेल, २०६३, पृ.५३) । अभिप्रायको प्रयोग अन्य विधामा भन्दा लोकसाहित्यमा र लोकसाहित्यअन्तर्गत पनि आख्यानात्मक संरचना भएका विधामा बढी पाइन्छ । यसको अझ बढी प्रयोग लोककथामा हुने भएकाले यसको धेरै अध्ययन-अनुसन्धान पनि लोककथाभित्र भएको छ ।

अभिप्रायको खोज, अध्ययन र विश्लेषण गर्ने कार्यमा पश्चिमी विद्वान्हरूको देन महत्त्वपूर्ण रहेको छ । पश्चिममा यसको अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूमा स्टिथ थम्पसन, एन्टी आर्ने, मोरिस ब्लुमफिल्ड आदि धेरैजना रहेका छन् भने नेपालीमा मोतीलाल पराजुली, लिन्डा ग्रिफिथ, कर्ण शाक्य, लक्ष्मी सुवेदी (बन्धु, २०५८, पृ.३०२) भूषण ढुङ्गेल आदि सीमित व्यक्ति रहेका पाइन्छन् । लोकसाहित्यमा अभिप्रायको अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूमध्ये अमेरिकाली स्टिथ थम्पसन मुख्य मानिन्छन् । उनले विश्वका लोकसाहित्यको अध्ययन गरी अभिप्राय सङ्कलन गर्नाका साथै तिनको वर्गीकरण पनि गरेका छन् । उनले यसका प्रकार र उपप्रकारसहितको अनुक्रमणिका नै तयार गरेका छन् । उनको अभिप्राय अध्ययनसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण पुस्तक *मोटिफ-इन्डेक्स अफ फोक लिटरेचर* को दोस्रो संस्करण (सन् १९५५) निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ (बन्धु, २०५८, पृ.६६) । नेपालीमा मोतीलाल पराजुलीले अभिप्रायको गहिरो अध्ययन गरेका छन् ।

लोककथालाई रोचक बनाउने एउटा महत्त्वपूर्ण तत्त्व अभिप्राय हो । साहित्यिक कृतिमा कथानक निर्माण गर्दा अभिप्रायको उपस्थिति रहन्छ (कडिरोभा, सन् २०२०, पृ.१७) र यसले पाठकको मनोविज्ञानलाई प्रभाव पार्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ (सी, सन् २०२१, पृ.१७२) । अभिप्राय पाठलाई पाठकसँग जोड्ने महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । लोकसमुदायको मूल्य, मान्यता र आस्थाले स्थिरता पाएपछि कुनै पनि घटना, आस्था र विचारले अभिप्रायको रूप धारण गर्दछ र यो लोककथामा विचारतन्तुका रूपमा रहन्छ (लामिछाने, २०७७, पृ.३०३) । यसैले अभिप्राय लोककथाको बाहिरी पक्षमात्र नभई आन्तरिक तत्त्व पनि हो । यसमा पात्र, घटना, परिवेश आदि कुरा सामान्य नभई विशिष्ट हुन्छन् । विशिष्टताको उपस्थिति नरहँदा न अभिप्राय बन्दछ न कथा रोचक हुन्छ । अभिप्रायको परिचय दिने क्रममा टी. सिप्लेले भनेका छन् कि यदि कुनै खास एउटा रचना वा एकै वर्गका विभिन्न रचनामा समान घटना वा समान प्रकारको भाव उत्पन्न गराउने तत्त्व नै मोटिफ हो (उद्धृत कोइराला, २०५५, पृ.११३-११४) । उनका अनुसार एउटै रचनामा वा उही वर्गका विभिन्न रचनामा समान

प्रकारको भाव उत्पन्न गराउने तत्त्व नै अभिप्राय हो । अभिप्रायलाई यसरी पनि बुझ्न सकिन्छ : “उही वा भिन्न कृतिमा पटकपटक पुनरावृत्त भइरहने स्थिर र असाधारण विषय, घटना, चरित्र, विम्ब, प्रतीक, भाषिक ढाँचा, विश्वास आदि कथानक निर्माणका लघुतम एकाइलाई अभिप्राय भनिन्छ” (शर्मा र लुइटेल, २०६३, पृ.५३) । यथार्थमा दोहोरिइरहने असाधारण घटना, पात्र आदि कथानक निर्माणका लघुतम एकाइहरू नै अभिप्राय हुन् । “वस्तुतः यो कथाको त्यस्तो प्रसिद्ध एवं असामान्य तत्त्व हो जसलाई पाठकले पनि असामान्य तत्त्वकै रूपमा ग्रहण गर्दछ तर जस्तोसुकै सामान्य घटना पनि मोटिफ हुन सक्तैन । जुन घटनाले असाधारण, अद्भूत, अलौकिक र अद्वितीय भाव उत्पन्न गराउँछ, त्यो नै मोटिफ या अभिप्राय हो” (कोइराला, २०५५, पृ.११४) । असाधारण घटना वा चरित्र भन्नाले सुकिजाभन्दा नदी सुक्ने शक्ति, फलामको चिउरा खान सक्ने व्यक्ति, परम सुन्दरी राजकुमारी, भयङ्कर ठुलो राक्षस, चुक घोप्ट्याएजस्तो अन्धकार रात, पराक्रमी राजकुमार, आकाश मार्ग, वायुपङ्खी घोडा, सुनको अन्डा पार्ने कुखुरा आदि भन्ने बुझिन्छ । यसका विपरीत यदि चिउरा, राजकुमारी, राक्षस, अन्धकार, राजकुमार, घोडा, कुखुरा आदि आएका छन् भने तिनलाई अभिप्राय भनिँदैन । अभिप्राय हुनका लागि पात्र वा वस्तुमा विशेषण गुण, रूप, विचार आदि हुनुपर्दछ । यसैले रचनामा राजकुमारी आउँदैमा त्यसलाई अभिप्राय भनिँदैन, अत्यन्त सुन्दरी भएमा मात्र अभिप्राय भनिन्छ । “यस्ता अभिप्रायलाई रूढि पनि भनिन्छ । कथाहरूमा स्थान र समयअनुसारको परिवर्तन भए पनि अभिप्रायहरू उही रहन्छन् । कतिपय अभिप्रायहरूले स्थानीय विशेषता पनि ग्रहण गर्दछन् भने कतिपय अभिप्रायहरू सार्वभौम हुन्छन्” (बन्धु, २०५८, पृ.६६) । श्रोताद्वारा लोककथामा प्रयोग गरिने अभिप्रायमा आउने असामान्य वा असाधारण घटना वा पात्रलाई लिएर यस्तो हुन सक्तैन भनी प्रश्न गरिँदैन, बरु यसले थपेका रोचकताबाट बढीभन्दा बढी आनन्द लिइन्छ । अभिप्रायका कारण लोककथा कौतुहलपूर्ण र रोचक बन्दछ । यसले एकातर्फ मनोरञ्जन प्रदान गर्दछ भने अर्कातर्फ प्रभावकारी रूपमा शिक्षा वा अर्तीउपदेश पनि दिन्छ । चरित्र वा घटनाको वर्णनलाई प्रभावकारी बनाउने हुँदा लोककथाका साथै अन्य विधामा पनि अभिप्रायलाई महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा लिइन्छ ।

विमर्श र परिणाम

लोककथामा अभिप्रायको अध्ययन गर्नुपूर्व गृहीत कथाको वस्तुसन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ । अभिप्रायको अध्ययन गर्ने क्रममा तिनको प्रकृति हेरी वर्गीकरण गरिएको छ र साक्ष्यका आधारमा तिनको पुष्टि गरिएको छ ।

धर्मपाल राजकुमार कथाको वस्तुसन्दर्भ

एकादेशमा नरपाल नाम गरेका राजा हुन्छन् र उनले ढुङ्गेधारो बनाउन लगाउँछन् तर त्यसमा पानी आउँदैन । यस्तैमा एक रात उनलाई सपनामा देवी पुरुषले भन्छ कि बत्तिस लक्षणले युक्त भएको मानिसको भोग दिए पानी आउँछ अन्यथा आउँदैन । यस्तो मानिस खोज्न लगाउँदा दरवारमा राजा आफैँ, उनका छोरा र बुहारी भएको थाहा लाग्दछ । असजिलामा परेका राजाले अन्ततः बुहारीलाई भोग दिने निर्णय गर्दछन् । यो निर्णय थाहा पाएपछि राजकुमार धर्मपाल आफ्नी पत्नीलाई लिएर आधारातमा वायुपङ्खी घोडामा चढेर हिँड्दछन् र घनघोर जङ्गलमा पुग्दछन् । पत्नीलाई जङ्गलमै राखी खाना र वासको खोजीमा गएका राजकुमार मृगका पछि लाग्दा राक्षसको दरवारमा पुग्दछन् । राक्षससँगको लडाइँमा उसलाई जितेर एउटा कोठामा थुनेर राख्दछन् र राजकुमार पत्नीसहित सोही दरवारमा बस्दछन् । राजकुमार सधैं सिकारमा जाने गरेका हुन्छन् र यता उनी सिकारमा गएका बेला राक्षस र उनकी पत्नीका विच भेटघाट तथा कुराकानीको मात्रा बढ्दछ र उनले राक्षसका जालमा परी पतिलाई कठिन कठिन काम गर्न लगाउँछन् । राजकुमारले सबै काम फत्ते गरेको

देखेर राक्षसले एक दिन आफू उनीबाट मर्नुपर्दछ भन्ने ठानी खानामा थाहा नपाउने गरी विष हालिदिन्छ र राजकुमारको मृत्यु हुन्छ । उनले पुनः जन्म लिन्छन् र आफूलाई पुनः जीवन दिने मैयाँ/राजकुमारीसँग विवाह गर्दछन् । केही समयपछि उनी नयाँ पत्नीसहित अधिको दरबारमा पुग्दछन् । त्यस दरबारमा पुगी विष हालिदिने राक्षसलाई मारिदिन्छन् र पहिलाकी पत्नीलाई पनि मारिदिन्छन् अनि नयाँ पत्नीसहित आफ्नो दरबार फर्किन्छन् । यता बुहारी काटिएका कारण उता दुङ्गेधारामा पानी आएको हुन्छ र सबै आश्चर्यमा पर्दछन् । त्यसै समयमा नयाँ बुहारीसहित राजकुमार घरमा टुप्लुक्क आएको देखेर सबै खुसी हुन्छन् । सुन्नेलाई सुनको मालासँगै कथा समाप्त हुन्छ ।

कथामा प्रयुक्त अभिप्राय

‘धर्मराज राजकुमार’ कथामा आदिदेखि अन्त्यसम्म प्रशस्त मात्रामा अभिप्राय प्रयोग भएको पाइन्छ । अभिप्रायको आधिक्यका कारण कथा रोचक बनेको छ । यसमा सपना, पुनर्जन्म, असाधारण कार्य आदि विविध चरित्र र कार्यसम्बन्धी अभिप्राय प्रयोग भएको छ । यहाँ कथामा प्रयुक्त मुख्य मुख्य अभिप्रायको सोदाहरण चर्चा गरिन्छ ।

सपनासम्बन्धी अभिप्राय : प्रस्तुत कथामा सपनासम्बन्धी दुईवटा अभिप्राय रहेका छन् । यस कथाको थालनी नै सपनासम्बन्धी अभिप्रायबाट भएको छ । सपनासम्बन्धी पहिलो अभिप्रायको प्रसङ्गअनुसार राजा नरपालले धेरै धन र श्रम खर्च गरेर दुङ्गेधारा बनाउन लगाउँछन् तर त्यसमा पानीको थोपो पनि आउँदैन र राजा साह्रै दिक्दार भएका बखत एक रात उनले यस्तो सपना देख्दछन् :

एउटा बत्तिस लक्षणले संयुक्त भएको मानिस भोग दिए मात्र पानी आउँछ नत्र आउँदैन भनेर दैवी पुरुषले भन्यो । (पृ. ८७)

सूक्ष्म किसिमले हेर्दा यहाँ एउटा दैवी पुरुष र अर्को बत्तिस लक्षणले युक्त भएको मानिसको भोग दिनुपर्ने गरी दुईवटा अभिप्राय आएका छन् । यिनमध्ये एउटा पात्रसँग सम्बन्धित छ भने अर्को कार्यसँग सम्बन्धित छ । दुईवटा भए पनि मुख्यतः सपनासँग जोडिएका हुँदा यहाँ तिनलाई नछुट्ट्याइकन समग्रमा सपनासम्बन्धी अभिप्राय भनिएको हो । यहाँ मानिसको भोग मात्र नभएर बत्तिस लक्षणले युक्त मानिसको भोग भनिएको छ । अर्कातर्फ के गर्दा धारामा पानी आउँछ भन्ने कुरा दैवी पुरुष आएर सपनामा बताउनु पनि असामान्य कुरा हो । ती दुवै असामान्य भएकाले तिनले अभिप्रायको स्थान प्राप्त गरेका छन् र तिनले कथालाई रोचक र रहस्यपूर्ण बनाउने काम गरेका छन् । दिव्य पुरुषले भनेको कुरो पछि सार्थक भएको छ ।

यसरी नै अर्का एक प्रसङ्गमा पनि सपनासम्बन्धी अभिप्राय आएको छ । कथाअनुसार धर्मपालले बन्दी बनाएको राक्षसले उनका लागि तयार गरिएको खानामा रानीले नदेख्ने गरी विष हालिदिन्छ र राजकुमार धर्मपालको मृत्यु हुन्छ । मृतक धर्मपालको मुटुकलेजो नदीमा फालिएको हुन्छ र त्यो एउटा सहरको घाटमा पुगेर फनफनी घुम्दछ । त्यस स्थानमा सोही देशकी राजकुमारी तपस्या गरी बसेकी थिइन् । त्यस मुटुकलेजोको एउटा विशेषता के थियो भने त्यसलाई अरूले समात्न खोज्दा चुर्लुम्म डुब्थ्यो र तिनी राजकुमारीका सामुन्ने आएर भने घुमिरहन्थ्यो । यो देखेर राजकुमारी आश्चर्यमा परेकी थिइन् । यस्तैमा एक रात उनले यस्तो सपना देख्दछिन् :

यो सपनामा एउटा अत्यन्त राम्रो जवान उनको सामुन्ने आएर भन्यो, ‘मैयाँ, म धर्मपाल नाम गरेको राजकुमार हुँ । अर्काको जालमा परी मेरो ज्यान गयो । तिम्रो अगाडि गङ्गाजीमा फनफनी घुमेको मेरो

मुटु कलेजो हो । तिमिले मेरो सक्कलको एउटा गोबरको मूर्ति खडा गरी गङ्गाजीमा लगी मेरो मुटुकलेजो हातमा थापी त्यो मूर्तिमा हालिदियौ भने म बिउँतन्छु ।' यति भनेर राजकुमार अन्तर्धान भए । मैयाँको पनि निद्रा खुल्यो । (पृ.९४)

जवान अर्थात् धर्मपाल अत्यन्त राम्रो हुनु, सपनामा आएर आफ्नो अनुहारजस्तै स्वरूप भएको गोबरको मूर्ति बनाउन र त्यसमा नदीमा घुम्ने गरेको आफ्नो मुटुकलेजो राख्न भन्नु अनि त्यसो गरेपछि आफू बिउँतने कुरा गर्नु सामान्य कुरा नभएकाले कथामा अभिप्राय प्रयोग भएको देखिन्छ । यहाँ एकाधिक अभिप्राय आएका भए पनि सपना देखेका सन्दर्भसँग जोडिएर आएकाले ती सबै सपनासम्बन्धी अभिप्राय हुन् । लोककथाका घटनामा कार्यकारण नखोजिने र कार्यकारण सम्बन्ध नभएका घटनाले अभिप्रायमार्फत कथालाई अझ रोचक बनाउने हुँदा यहाँ पनि गोबरको मूर्तिमा मुटुकलेजो राख्दा मरेको मानिस पनि कसरी व्युँतन्छ र भन्ने प्रश्न नराखी स्वतः स्वीकार गरिन्छ, र कथा सुनेर आनन्द लिइन्छ ।

राक्षससम्बन्धी अभिप्राय : प्रस्तुत कथामा एकथरी पात्र राजा र राजदरबारसँग सम्बन्धित छन् भने अर्काथरी पात्र राक्षस छन् । अभिप्रायका दृष्टिले राक्षसपात्र बढी महत्त्वपूर्ण छन् । पहिलो राक्षससँग सम्बन्धित घटनाक्रम यस्तो छ- रानीलाई लिएर भागेका धर्मपाल रानीलाई जङ्गलमै राखी सिकारका लागि हिँड्छन् । उनले अत्यन्त राम्रो मृग देख्छन् र त्यसका पछि पछि जाँदा मृगसँगै उनी पनि खुब राम्रो दरवारमा पुग्दछन् । यथार्थमा त्यो मृग खास मृग नभएर मृगरूप धारण गरेको राक्षसको नोकर थियो जसले सधैं सिकारीलाई भुक्काएर ल्याई राक्षसको आहारा बनाइदिन्थ्यो तर धर्मपाल भने उसको आहारा भएनन् वरु उनले उल्टै राक्षसलाई जितेर कोठामा थुनेर राख्दछन् । यस सन्दर्भलाई कथामा यसरी देखाइएको छ :

राजकुमार सिकार खेलन गए । जाँदा उनले अत्यन्त राम्रो मृग फेला पारे । त्यस मृगलाई लघादै जाँदा राजकुमार खुब राम्रो महलमा पुगेछन् । त्यो मृग पनि त्यही महलमा घुसेछ । सोही महलभित्र पस्तन के लागेथे एउटा भयङ्कर राक्षस उनमाथि आइलाग्यो । यथार्थमा राजकुमारले लघारेको मृग राक्षसको नोकर थियो । ... अब राजकुमार र राक्षसको घोरघमासान युद्ध भयो । लड्दा लड्दा बल्ल बल्ल राजकुमारले राक्षसलाई जितेर उसलाई एउटा कोठामा थुनी जङ्गलमा यताउता सिकार गरी रानीकहाँ फर्के । (पृ.८८)

यसरी खुब राम्रो महल, अत्यन्त राम्रो मृग, मृगरूप धारण गरेको राक्षसको नोकर र राक्षसलाई पराजित गरी कोठाभित्र थुनेर राखिएको जनाउने अभिप्राय प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा राक्षससँग सम्बन्धित भएकाले तिनलाई राक्षससम्बन्धी अभिप्राय भनिएको हो । प्रस्तुत सबै घटना वा कार्य र पात्र असाधारण भएकाले ती अभिप्राय हुन् र तिनले कथालाई कौतुहलपूर्ण बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । यस्तै, अर्का एक प्रसङ्गमा पनि राक्षस आएको छ । कोठामा थुनेर राखिएको राक्षसका षड्यन्त्रमा परी रानीले धर्मपाललाई आफू अस्वस्थ भएको र पूर्व दिशामा बस्ने राक्षसको दाहा घोटेर लगाए मात्र ठिक हुने भएकाले जसरी पनि सो राक्षसको दाहा ल्याइदिन भन्छिन् । कथामा यस प्रसङ्गको उठान यसरी गरिएको छ :

एक दिन फेरि राक्षसले भन्यो, 'रानी ! तिमि फेरि बिरामीको बहाना पार, औषधीको हकमा पूर्व दिशामा एउटा राक्षस छ । त्यस राक्षसको एक दाहो आकाश र अर्को दाहो पाताल पुगेको छ । रौं मात्र पनि उसका एक कोस लामा छन् । त्यस राक्षसको दाहा घोटेर लाउन पाए निको हुन्छ नत्र मर्छु भन्नु । यसपालि त हेरौं न नानीको ताई !' (पृ.९०)

यसप्रकार कथामा सामान्य राक्षस आएको छैन, एउटा दाहो आकाशतिर फैलिएको, अर्को पाताल पुगेको अनि रौंसमेत एक कोस पर पुग्ने लामा लामा भएको असामान्य छ । यी दुई राक्षसमध्ये अधिल्लाले प्रतिकूल भूमिका खेलेको छ भने पछिल्लाले अनुकूल भूमिका खेलेको छ ।

पुनर्जन्मसम्बन्धी अभिप्राय : प्रस्तुत कथामा मृत्यु भएका दुईतीन दिनमा नै मृतकले पुनः जन्म लिएको देखाइएको छ । कथाका मुख्य पात्र धर्मपाल राजकुमार राक्षसका षड्यन्त्रमा परी विषका कारणले मर्दछन् । मृत्युपछि रानी शोकाकुल भएर बस्दछिन् भने राक्षस खुसी हुँदै राजकुमारको मासु खान थाल्दछ र मुटुकलेजो तेरो भाग भनी रानी भएतिर फाल्दछ । रानीले गङ्गामा नुहाउन जाने निहूँ पारी त्यसलाई गङ्गामा बगाइदिन्छिन् । सो मुटुकलेजो बग्दै बग्दै गङ्गाकिनारमा तपस्या गरी बसेकी राजाकी छोरीका सामुन्ने पुगी घुम्न थाल्दछ । अरूले समात्न खोज्दा पानीमा डुब्दछ तर राजकुमारीका अधि घुमिरहन्छ । यो देखेर राजकुमारी आश्चर्यमा पर्दछिन् । माथि बताइअनुसार उनलाई सपनामा मुटुकलेजो गोबरद्वारा बनाइएको मूर्तिमा जोड्न अनुरोध गरिन्छ र अन्ततः जोडेपछि राजकुमार विउँतन्छन् । कथामा पुनः जन्म लिएको अभिप्राय यसरी आएको छ :

अब कहिले उज्यालो होला भनेर मैयाँलाई हतार भयो । पूर्वदिशा रङ्गनासाथ उनले साँगिनीहरूका साथ किनारामा गई गोबर ल्याउन लगाई राजकुमारको मूर्ति खडा गरिन् अनि पानीमा गएर त्यो मुटुकलेजो हातमा थापी गोबरको मूर्तिमा के जडिथिन् राजकुमार 'अब कहाँ उम्कलास् राक्षस !' भन्दै उठे । (पृ.९४)

यसरी कथामा राजकुमारको मृत्यु भएका दुईतीन दिनमा नै पुनः जन्म लिएको देखिन्छ । हुन त कथामा विउँतेको पनि भनिएको छ तर शरीर टुक्रा टुक्रा भइसकेका कारण विउँतेको नभनी पुनः जन्म लिएको भन्न नै उपयुक्त हुन्छ । पुनर्जन्मसम्बन्धी यस अभिप्रायले कथाको निष्कर्षलाई नै मोडिदिएको छ र यसको सम्बन्ध कथाको थालनीसँग जोडिएको छ ।

असाधारण कार्यसम्बन्धी अभिप्राय : कथामा देवता, परी आदि पात्रले जस्तै मानिसले पनि असामान्य काम गरेको पाइन्छ । यस्तो कार्य राजकुमारबाट भएको देखिन्छ । राजा नरपाल बुहारीलाई भोग दिन तयार भएको थाहा पाएपछि राजकुमार धर्मपाल पत्नीलाई लिएर रातका समयमा वायुपङ्खी घोडामा चढेर दरबारबाट बेपत्ता भई रातभर भाग्दै भाग्दै एक घनघोर जङ्गलमा पुग्दछन् (पृ.८८) । यसरी सामान्य घोडामा नभई वायुपङ्खी घोडामा चढेर बेपत्ता हुने काम असाधारण देखिन्छ । राजकुमारले यसभन्दा पनि असाधारण व्यवहार राक्षससँग देखाएका छन् । जब पत्नीले राक्षसको दाहो ल्याउन भन्दछिन् तब उनले चलाखीका साथ सो काम पूरा गरेका छन् । यतिबेला उनले यसरी असाधारण व्यवहार देखाएका छन् :

राक्षस फेला पऱ्यो । अब ऊसँग कसो गरी लड्ने ? सोभो हिसाबसँग ऊसँग लड्न सकिने राजकुमारले देखेनन् । अब कूटयुद्ध गर्नुपऱ्यो भन्ने ठानेर राक्षसको रौँभित्र उनी घुसे । भित्र जाँदाजाँदा उसको घाँटीनेर पुगेर उनले आफ्नो तरवारको चुच्चाले एक घुच्चा दिए । केले घोच्यो ? भनेर राक्षसले जब के हात लाएथ्यो राजकुमार उपियाँजस्तै उफ्रेर अर्कोतिर फर्के । (पृ.९१)

यसरी राजकुमार मानव भए पनि राक्षसको रौँभित्र पसेर तरवारले उसको घाँटीमा घोच्ने र उपियाँजस्तै गरी उफ्रेर रौँभित्रै लुक्ने काम गरी असाधारण व्यवहार देखाएका छन् । यस्तै, उनको मृत्यु भएपछि उनको मुटुकलेजो नदीमा बगाइन्छ तर सो मुटुकलेजो राजकुमारका अधि फनफनी घुम्दछ र राजकुमारीले गोबरका मूर्तिमा सो मुटुकलेजो राखिदिएपछि राजकुमार विउँतन्छन् । यसो गर्दा राजकुमार विउँतन्छन् भन्ने कुरा त्यस नयाँ देशकी राजकुमारीलाई मरिसकेका धर्मपालले सपनामा आएर यसरी बताउँछन् :

सपनामा एउटा अत्यन्त राम्रो जवान उनको सामुन्ने आएर भन्यो, 'मैयाँ, म धर्मपाल नाम गरेको राजकुमार हुँ, अर्काको जालमा परी मेरो ज्यान गयो । तिम्रो अगाडि गङ्गाजीमा फनफनी घुमेको मेरो मुटुकलेजो हो । तिमिले मेरो सक्कलको एउटा गोबरको मूर्ति खडा गरी गङ्गाजीमा लगी मेरो मुटुकलेजो हातमा थापी त्यस मूर्तिमा हालिदियौ भने म बिउँतन्छु ।' यति भनेर राजकुमार अन्तर्धान भए । मैयाँको पनि निद्रा खुल्यो । (पृ.९४)

उपर्युल्लिखित उद्धरणहरूमा आएका वायुपङ्खी घोडाको यात्रा गर्नु, राक्षसका रौंमा लुक्नु र तरवार चलाउनु अनि उपियाँजस्तै गरी रौंभित्र लुक्नु, मरिसकेका मानिसको मुटुकलेजो राजकुमारीका अघि घुमिरहनु, अरू मानिसले छोप्न जाँदा पानीमा डुब्नु, गोबरको मूर्तिमा मुटुकलेजो राखिदिँदा मरिसकेका राजकुमार ब्युँतनु, मरेका राजकुमारले सपनामा आफू ब्युँतने उपाय आफैँ बताउनु आदि अभिप्राय असाधारण चरित्रसँग सम्बन्धित देखिन्छन् ।

लोकविश्वाससम्बन्धी अभिप्राय : प्रस्तुत कथामा वास्तविक नभए पनि लोकले विश्वास गर्ने कुरामा आधारित अभिप्राय प्रयोग भएको पाइन्छ तर यस किसिमको अभिप्राय सार्वभौम रूपमा लोकले विश्वास गर्ने प्रकृतिको देखिँदैन । यस कथामा भने विश्वास गरिएको पाइन्छ । धारामा पानी नआउँदा बत्तिस लक्षणले युक्त मानिसको भोग दिए पानी आउँछ भन्नु, धर्मपालकी पत्नीलाई मारेका दिन धारामा पानी आउनुको कारण उनको मृत्यु नै हो भन्ने कुरामा विश्वास गर्नु, बघिनीको दुध र राक्षसको दाह्याले रोग निको हुन्छ भन्ने कुरामा विश्वास गरी राजकुमार त्यसका खोजीमा निस्कनु आदि अभिप्राय लोकविश्वाससँग सम्बन्धित देखिन्छन् । यदि यस्ता कुरामा विश्वास नगरेका भए कथा रोचक हुँदैनथ्यो । यसैले लोकविश्वासमा आधारित अभिप्रायका कारण पनि प्रस्तुत कथा रोचक भएको छ ।

यस कथामा चर्चा गरिएका बाहेक राजकुमारसँग बाघका बच्चा पनि सँगसँगै जानु, समस्याको समाधान गर्न गुरु-पुरोहित तथा ज्योतिषीलाई बोलाउनु, पुनः जीवित शक्तिसम्पन्न राजकुमारको नयाँ देशकी राजकुमारीसँग विवाह हुनु, मैयाँ/राजकुमारीले कुनै पनि पुरुषको मुख हेर्दैन भनी तपस्या गरेर बस्नु आदि अभिप्राय पनि आएका छन् । यसरी कथा विविध प्रकारका अभिप्रायले युक्त भएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

अभिप्राय भन्नाले उही पाठमा वा भिन्न भिन्न पाठहरूमा दोहोरिइरहने घटना, पात्र आदि तत्त्व भन्ने बुझिन्छ । यो मुख्यतः लोकसाहित्यका आख्यानात्मक विधामा प्रयोग हुन्छ । यसको अझ धेरै प्रयोग लोककथामा भएको पाइन्छ र यसका प्रकारको अध्ययन पनि लोककथालाई नै आधार बनाएर गरिएको देखिन्छ । यो असाधारण वा असामान्य कार्य, घटना, पात्र आदि पक्षसँग सम्बन्धित हुन्छ । यसका प्रयोगले लोककथा रोचक र मनोरञ्जनात्मक हुन्छ । नेपाली लोकसाहित्यमा अन्य विधाका साथै लोककथामा यसको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसमा अझ बढी प्रयोग भएको पाइन्छ । अन्य विधाका सापेक्षमा हेर्दा लोककथामा अभिप्रायको मात्रा बढी पाइनुलाई स्वाभाविक रूपमा लिइन्छ । 'धर्मपाल राजकुमार' कथामा पनि यसको धेरै नै प्रयोग गरिएको छ र यसका कारण कथा कौतुहलपूर्ण बनेको छ । अभिप्रायका दृष्टिले अध्ययन गर्दा प्रस्तुत कथामा सपनासम्बन्धी, राक्षससम्बन्धी, पुनर्जन्मसम्बन्धी, असाधारण कार्यसम्बन्धी र लोकविश्वाससम्बन्धी अभिप्राय प्रयोग भएका देखिन्छन् । यसरी प्रस्तुत कथामा एकातर्फ धेरैवटा अभिप्राय प्रयोग भएका छन् भने अर्कातर्फ ती अभिप्राय फरक फरक प्रकृतिका रहेका छन् । यस लोककथालाई रोचक र प्रभावकारी बनाउनमा अभिप्रायले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका कारण कथा अभिप्रायका दृष्टिले सफल रहेको छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, बोधविक्रम (२०५०). *नेपाली दन्त्यकथा*. बाह्रौं संस्क.. साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, शम्भुप्रसाद (२०५५). *लोक साहित्य सिद्धान्त र विश्लेषण*. धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५८). *नेपाली लोकसाहित्य*. एकता बुक्स ।
- लामिछाने, कपिलदेव (२०७७). *लोकसाहित्य सिद्धान्त*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६३). *लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- Abrams, M.H. (2004). *A Glossary of Literary Terms*. Seventh edn.. Prism Books Pvt. Ltd.
- Cuddon, J.A. (2010). *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. Copy right. Penguin Group.
- C, Mahima Raj (2021). The Question of Literary Motif Zhirmunsky's Notion of Borrowing. *Assonance*. Vol 31, PP 171-180.
- Kadirova, Nargiza (2020). Poetic Functions of Transformation Motif in written Literature. *Philology Matters*. Vol. 32. Issue 2. PP 17-31.
- Walpers, Theodor (1995). *Recognizing and classifying Literary Motifs*. N/A.